

Hal şəkilçilərinin qrammatik qaydalarının tədrisində şagirdlərin nitq mədəniyyətinin inkişafı

Ruhanə Xambatova

fəlsəfə doktoru hazırlığı üzrə doktorant,

Gəncə Dövlət Universiteti

E-mail: ruhanexambatova@mail.ru

Rəyçilər: prof. M. Yusifov,
ped.ü.f.d., dos. A. Quliyev

Açar sözlər: qrammatik qayda, yazılı dil, şifahi dil, danışq dili, dil normaları

Ключевые слова: грамматическая провила, письменный язык, устный язык, разговорный язык, языковые нормы

Key words: grammatical rule, writing language, oral language, conversation language, language norms

İsmin hal şəkilçilərinin özünəməxsus qrammatik qaydaları vardır. İsmnin hal şəkilçilərinin qrammatik qaydaları onların yazılışına məxsus tələblər üzrə müəyyən olunur. Qrammatik qaydalardan istifadə isə təkcə yazı üzərində qalmayıb eyni zamanda şifahi nitqdə səsləndirilir. Buna görə də qrammatik qaydaların mənimsədilməsi təkcə yazı qaydaları çərçivəsində qala bilməz. İsmnin hallarına məxsus qrammatik qaydaların öyrədilməsi bu mənada iki istiqamət üzrə aparılmalıdır. Birincisi dil quruluşuna aid qaydaların mənimsədilməsidir. Dil quruluşuna dair qaydaların mənimsədilməsi yazılı dilin normalarının öyrədilməsi zamanı tətbiq olunur. Həmin qaydalara uyğun tərtib edilən sözlərin səsləndirilməsi isə nitq aktına məxsus normaların mənimsədilməsinə zərurət yaradır. İsim halları haqqında ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfinə aid dərslərdə müxtəsər məlumat verilir. Dərslərdə ismin hallarının qrammatik qaydaları barədə deyilir: „İsmlər başqa sözlərlə əlaqəyə girərkən çox zaman qrammatik şəkilçilər qəbul edərək dəyişir. Bu qrammatik formalara ismin halları deyilir. İsmnin altı halı, hər bir halın müvafiq şəkilçisi (adlıq hal istisna olmaqla) və sualı var” [2, 121].

Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfi üçün metodik vəsaitdə göstərilir ki, dərslərdəki 8-ci tapşırıq motivasiya rolunu oynayır. Bu tapşırıq yerinə yetirildikdən sonra nəzəri material mənimsədir. 9-11-ci tapşırıqlar yerinə yetirilir. (10-cu tapşırıq yazılı yerinə yetirilir). Bu tapşırıqlar şagirdin ismin halları ilə bağlı verilmiş nəzəri materialı nə dərəcədə mənimsədiyini nümayiş etdirilir” [1,137].

Buradan göründüyü kimi, metodik vəsaitdə əsas etibarlı ilə isim hallarının nəzəri cəhətdən öyrədilməsinə üstünlük verilir. Ancaq nəzəri materialın mənimsədilməsində həm müəllimin şərh, həm də şagirdlərin cavabları istər-istəməz nəzəri materialın praktik mənimsədilməsini tələb edir ki, bu da həm yazılı dilə, həm də şifahi danışığa aid normaları müqayisə edərək fərqləndirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Dərslərdəki bütün mövzuların tədrisində müəllim qrammatik qaydaların öyrədilməsi ilə rastlaşır. Bu da şagirdlərdə yazılı və şifahi nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. Əks halda, öyrənilən materialın səmərəli praktik nəticəsini gözləmək mümkün deyildir. Ona görə də dil qaydalarının öyrədilməsində nitq mədəniyyəti normalarının mənimsədilməsinə xüsusi diqqət yetirmək lazım gəlir. İsim hallarına dair dil qaydaları yazılı dilin tələb və normaları üzrə aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

1. Adlıq hal

Adlıq halın qrammatik şəkilçisi olmur. Adlıq hal başqa halların müəyyənlişməsi üçün bir vasitədir. Adlıq hal kim? nə? hara? suallarına cavab verir.

2. Yiyəlik hal

Yiyəlik halın qrammatik əlaməti *-in(-in,-un,-ün)* şəkilçisidir.

3. Yönlük hal

Yönlük halın qrammatik əlaməti *-a(-ə)* şəkilçisidir.

4. Təsirlik hal

Təsirlik halın qrammatik əlaməti *-ı (-i,-u,-ü)* şəkilçisidir.

5. Yerlik hal

Yerlik halın qrammatik əlaməti *-da(-də)* şəkilçisidir.

6. Çıxışlıq hal

Çıxışlıq halın qrammatik əlaməti *-dan(-dən)* şəkilçisidir.

Dərslikdə göstərilən bu qrammatik əlamətlər materialın nəzəri yolla mənimsədilməsi məqsədinə xidmət edir. Ancaq bu nəzəri materialın yazı praktikasına və nitq aktına tam şəkildə tətbiq olunmasında məhdudiyyətlər baş verməsi də istisna deyildir. Çünki həmin göstəricilərdə yiyəlik, yönlük və yerlik halda işlədilən bütün variantlar verilməmişdir. Əlbəttə, şagirdə bunu dərsliyin nöqşanı kimi izah etmək doğru olmaz. Bu halda məsələni müasir təlim texnologiyalarının göstərişi əsasında müəyyənləşdirmək lazım gəlir. Yəni şagirdin qarşısında məsələ elə qoyulmalıdır ki, o özü düşünsün və əlavə variantları tapmağa müvəffəq olsun. Belə olduğu halda şagird mövzunu təkcə nəzəri cəhətdən yox, həm də praktik cəhətdən mənimsəyə bilər. Eyni zamanda yazılı dil normalarını və nitq aktına məxsus normaları dərk etməklə yadda saxlaya bilər. Burada fəal təlimin texnologiyalarından istifadə etməklə uğurlu nəticə əldə etmək mümkündür. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına aid kitabda göstərilir ki, “Fəal təlim geniş mənada yeni bir təlim metodudur və onun texnikaları (“beyin həmləsi”, müzakirələr, rollu oyunlar, tədqiqatlar, tədqiqatın aparılması və s.) metoddan çox vasitə, üsul kimi prosesdə təcəssüm edir. Ənənəvi təlimdən fərqli olaraq fəal dərslərin təşkili üçün yazı, vasitə və texnikalar həddindən çoxdur. Belə dərslərin təşkili müəllimdən zəhmət, bacarıq və yaradıcılıq tələb edir. Ən xırda incəliyin belə unudulması dərslərin effektivliyinə təsir edə bilər” [3,136].

İsim hallarının tədrisi də məhz müəllimin işə yaradıcı yanaşması ilə uğurlu alına bilər. Məqsəd burada mövzunun həm nəzəri, həm də praktik mənimsədilməsindən ibarət olduğu üçün müəllim dərslərdə müvafiq texnologiyalardan istifadə etməlidir ki, onlarda intellektual təfəkkür canlandırılıb bilsin. Məsələn, yiyəlik hal haqqında danışarkən sonu saitlə və samitlə bitən sözlər nümunə gətirilməlidir. Həmin nümunələrə yiyəlik hal şəkilçisinin əlavə olunması isə şagirdlərin özünə həvalə edilməlidir. Şagird sonu samitlə bitən *kitab, dəftər* və sonu saitlə bitən *körpü, quzu* kimi sözlərə yiyəlik hal şəkilçisi əlavə etdikdə dərslərdə verilən qaydadan fərqli variantın ortaya çıxdığını müşahidə edəcəkdir: *kitab-kitabın, dəftər-dəftərin: körpü-körpünün, quzu-quzunun*. Söz tərkibində şəkilçi fərqi meydana çıxmasının səbəblərini müəyyən etmək üçün müəllim kurikulum üzrə təşkil olunmuş qruplara müraciət edə bilər. Şəkilçidə baş verən fərqlərin səbəbləri nədən irəli gəlir? Əlbəttə ki, uşaqların cavabları müxtəlif ola bilər. Çünki bu barədə müəllim əvvəlcədən məlumat verməyib, dərslərdə də buna aid nümunə yoxdur. Ona görə müəllim şagirdlərdə sualın cavabı üçün maraqlıdır və izah edir ki, Azərbaycan dilindəki sözlərin tərkibində iki sait səs yanaşı gələ bilmir. Odur ki, tələffüzdə baş verən çətinlik ortaya bir samit əlavə olunması ilə aradan qaldırılır. Bu yerdə müəllim həm yazılı dilin, həm də nitq aktı vasitəsi ilə baş verən normaları asanlıqla şagirdlərə

başla sala bilər. Beləliklə, bir mövzunun tədrisində həm nəzəri materiala əsaslanan yazılı nitqin, həm də nitq aktına əsaslanan şifahi dil normaları barədə məlumatlar verilir. Ancaq müəllimin şərhini bununla bitməməlidir. Əvvəlki dərslərdən müəllim bilir ki, saitlə bitən sözlərə yerlik hal şəkilçisi qoşulduqda araya daxil olan samit artırılma və bitişdirici element adlandırılmışdır [4, 117,141-142: 5, 35-36]. Bu yerdə şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, artırılma və bitişdirici samitin funksiyası nədən ibarətdir və nitq mədəniyyətində onun rolunu necə qiymətləndirmək olar. Ona görə də sonu saitlə bitən sözə saitlə başlayan şəkilçini yanaşdırıb onun tələffüzdə yaratdığı çətinliyi izah etmək lazımdır. Şagirdlər bilməlidir ki, iki sait arasında işlənən samit sadəcə bitişdirici deyil, həm də nitqin asanlaşmasını tənzimləyən elementdir. Bu da nitq aktı üzrə dildə rəvanlaşma yaranmasına xidmət edir.

Nitq aktı üzrə rəvanlığı tənzim edən bu element həm yazılı dildə, həm də şifahi dildə bərabər normalaşma yaradır. Eyni zamanda şagirdlərə nitq mədəniyyəti normalalarının mənimsədilməsi məqsədi ilə yönlük və təsirlik haldakı sonu saitlə bitən sözlərə tənzimləyici samitin əlavə olunması barədə izah vermək lazımdır. Müqayisə üçün sonu saitlə sözlərlə yanaşı sonu saitlə bitən sözlərə misal göstərməlidir: *dağ-dağa-dağı, otaq-otağa-otağı; körpü-körpüyə-körpünü, quzu-quzuya-quzunu*.

Yiyəlik, yönlük və təsirlik hallardan danışarkən onlara yazılı və şifahi dil normalalarını da xatırlatmaq məqsədəuyğundur. Çünki birincisi, şagirdlər bilməlidir ki, halların bəzilərinə həm şəkilçi işlənən həm də şəkilçi işlənməyən variant olur. Onları müəyyənləşdirmək üçün vacib deyil ki, müəllim xüsusi olaraq şərh versin. Müəllim qruplar üzrə iş apardığı üçün ayrı-ayrı qruplara şəkilçisiz işlənən hallara aid nümunələr yazdırıb həmin nümunələr üzrə şəkilçisiz variantlarda şəkilçini bərpa etdirə bilər. Məsələn, *dəftər vərəqi, şagird çantası, məktəb bağçası, dost məsləhəti* kimi nümunələrdə birinci tərəflərə yiyəlik hal şəkilçisi artırılmaqla şəkilçili variant bərpa olunur. Ancaq yenə də şagirdlərin məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirmək üçün sual qoyula bilər ki, nə üçün belə birləşmələrdə birinci tərəf həm şəkilçili, həm də şəkilçisiz işlənir? Cavab bu olmalıdır ki, şəkilçili sözlərdə konkretlik ifadə olunur, şəkilçisizlikdə qeyri-müəyyənlik. Məsələn, *dəftər vərəqi* birləşməsində birinci tərəf şəkilçisiz işlənir. Söhbətin hansı dəftər vərəqindən getdiyini məlum deyil. Ancaq *dəftərin vərəqi* birləşməsində şəkilçi var. Söhbətin hansı *dəftərdən* getdiyini məlum olur. Hətta konkretliyi bir qədər də dəqiqləşdirmək üçün *dəftərin vərəqi* birləşməsinin əvvəlinə *bu* işarə əvəzliyini də artırmaq olar: *bu dəftərin vərəqi*. Şəkilçisiz variantda isə *bu* işarə əvəzliyini artırmaq olmur: *bu dəftər vərəqi* mənasız söz yığımına çevrilir. Eyni qaydanı şəkilçisiz işlənən təsirlik hala da tətbiq etmək olar: *kitab oxumaq-kitabı oxumaq-bu kitabı oxumaq, çanta götürmək-çantanı götürmək-bu çantanı götürmək*.

Bu kimi nümunələrin şagirdlərlə birlikdə izah olunması sayəsində şagirdlər dil quruluşu üzrə qrammatik qaydalara bələd olurlar. Bu da nitq mədəniyyətinə görə yazılı dilin normalarına yiyələnmək deməkdir. Eyni zamanda şagirdlər nitq aktı barədə təsəvvürə malik olurlar ki, bu da dil normalalarının necə baş verdiyini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli bir addımdır.

Yerlik hala gəlinə şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, sonu saitlə və samitlə bitən sözlərə yerlik hal şəkilçisi qoşulduqda söz sonu və şəkilçi arasında tənzimləyici element artırılır: *səhra-səhrada, körpü-körpüdə, dağ-dağda, məktəb-məktəbdə*.

Nə üçün bu vəziyyətdə söz sonu və şəkilçi əvvəlinə tənzimləyici samit artırılır? -sualına şagirdlər özləri asanlıqla cavab tapa bilərlər ki, yerlik halda iki sait qarşılaşması baş vermir. Müəllim isə şagirdlərin intellektual təfəkkürünün canlanmasının müqabilində onlarda nitq mədəniyyəti normalalarının mənimsədilməsinə maraqlıdır.

Halların funksiyalarının öyrədilməsində şagirdlərin maraqlı dairəsini bir daha

genişləndirmək üçün müəllim danışq dilində yönlük və yerlik halların yerdəyişməsinə dair də nümunə gətirə bilər. Məsələn, belə cümlələri nümunə göstərmək olar: "Ayı meşəyə daldalanıb", "Uşaq evə gizlənib". Şagirdlər asanlıqla müəyyən edə bilər ki, həmin cümlələrdə yönlük hal yerlik halın əvəzində işlənilib. Burada şagirdlərə artıq məlum olur ki, yazılı dildən başqa danışq dilində də özünəməxsus normaların baş verməsi istisna deyildir. Ancaq müəllim şagirdlərin diqqətini ona yönəltməlidir ki, yazılı dilin normalarına bələd olmaq vacibdir ki, hamı yazı vasitəsi ilə bir-birini daha yaxşı anlaya bilsin. Nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnərkən həmçinin, yazılı dilin ifadə vasitəsi kimi formalaşan şifahi dil normalarına yiyələnmək lazımdır ki, informasiyaların birbaşa çatdırılması məntiqiliyə, ardıcılığa, dəqiqliyə aydınlılığa əsaslanılsın.

Çıxışlıq halda da yerlik halda olduğu kimi samitlə başlanan şəkilçi işlənilir. Odur ki, söz sonu və şəkilçi əvvəli mövqeyində əlavə tənзимedic elementin işlənməsinə ehtiyac olmur. Çıxışlıq hal şəkilçisi saitle və samitlə bitən sözlərə eyni hüquqla qoşulur: *körpü-körpüdən, dəstə-dəstədən, ev-evdən, məktəb-məktəbdən*.

Nitq mədəniyyətinin öyrədilməsi ilə əlaqədar olaraq müəllim izah etməlidir ki, çıxışlıq halın bu qaydaya uyğun işlədilməsi yazılı və şifahi dil üçün eyni normaya əsaslanır. Bununla birlikdə, müəllim yönlük və yerlik halın danışq dilindəki norma variantında olduğu kimi çıxışlıq halda özünəməxsus danışq normasının mövcudluğunu da nəzərdən qaçırtmamalıdır. Məsələn, danışq dilində bəzi hallarda çoxdan getdi əvəzinə *çoxdandan getdi, tezdən durdu əvəzinə tezdəndən durdu* kimi variantların işlənilməsinə də rast gəlmək olur. Danışq dilində belə ifadə forması bir qayda olaraq emosionallıq [6,91] və hadisənin baş verməsinə dair intensivlik bildirir. Bununla belə, çıxışlıq hal şəkilçisinin söz tərkibində ardıcıl işlənməsi yazılı dil üçün məqbul deyildir. Belə ifadə formaları danışq dili ilə yanaşı bədii üslubda obrazlılıq yaradılması məqamında işlənilir.

Əlbəttə, hal şəkilçilərinin bütün xüsusiyyətləri bununla bitmir. Ancaq orta məktəb şagirdlərinin qavrayacağı, mənimsəyəcəyi və əməl edə biləcəyi normalara riayət olunması bu sahədə görülən işlərin uğurlu nəticəsi sayıla bilər. Nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnmək hər bir dil istifadəçisinin borcudur. Nitq mədəniyyəti normalarına yiyələnmək bu normaların sabitləşməsinə aparən istiqamət kimi qiymətləndirilməlidir. Nitq mədəniyyəti normalarının mükəmməl olması isə ana dilinin nüfuz dairəsini genişləndirir.

Məqalənin aktuallığı. Aktualıq şagirdlərin yazılı və şifahi nitqində hal şəkilçilərinin nitq mədəniyyəti normalarına uyğun şəkildə işlədilməsinin öyrədilməsi üsullarının müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Məqalənin elmi yeniliyi. Hal şəkilçilərinin yazılı və şifahi dildə fərqli variantlarla meydana çıxmasının nitq aktı ilə bağlı olduğunu müəyyən edilməsi elmi yenilik hesab olunmalıdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Bu, hal şəkilçilərinin yazıdakı və şifahi nitqdəki fərqlərin aradan qaldırılması üsullarının tətbiq edilməsinə nail olmaqdan ibarətdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili: 5-ci sinif. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı: Altun kitab, 2012.
2. Azərbaycan dili: Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Altun kitab, 2016.
3. Balıyev H., Balıyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1972.

5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1963.
6. Quliyev Ə. Azərbaycan dilində morfoloji pleonazm // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1987, № 2.

P. Гамбатова

Развитие речевой культуры учеников в преподавании грамматических правил падежных окончаний

Резюме

В статье указывается, что работа по обучению грамматических правил относительно падежных окончаний не завершается только ознакомлением с языковой структурой. Наряду с грамматическими правилами в первую очередь учащихся обучают нормам письменного языка. Необходимо ознакомление с нормами письменного языка всех пользователей языка. Письменный язык реализуется одновременно в речевом акте устного языка. Но не всегда нормы письменного языка совпадают с нормами устного языка. Кроме того, существует и общий разговорный язык. И в разговорном языке также имеются особенности, отличающиеся от норм письменного и устного языка. Эти различия проявляют себя и в употреблении падежных окончаний. Усвоение учениками данных норм имеет особое значение в формировании их речевой культуры.

R. Xambatova

Improvement of speech culture of pupils in teaching of grammar rules of case endings

Summary

Article proves that, teaching of grammar rules of case endings of noun does not cover only knowing of language structure. At first norms of written language are learnt with teaching of grammar rules. To know regulations of written language is necessary for all language users. In the same time, written language is realized in oral language for speech act. But regulations of written language are not always proper with norms of oral language. In addition to this, there is general spoken language. Factors which differ from written and oral language norms are also include to spoken language. Such differs are shown in using of case endings. Learning of such norms by pupils has special importance in forming of speech culture.

Redaksiyaya daxil olub: 26.03.2018